

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ХИМИЯ. БИОЛОГИЯ.
ГЕОГРАФИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. CHEMISTRY. BIOLOGY. GEOGRAPHY

e-ISSN: 1694-8688

№1(4)/2024, 78-86

БИОЛОГИЯ

УДК: 582.26

DOI: [10.52754/16948688_2024_1\(4\)_11](https://doi.org/10.52754/16948688_2024_1(4)_11)

ТУРКСТАН КЫРКА ТООСУНУН АЙМАГЫНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ДАРЫ
ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КЭЭ БИР ТҮРЛӨРҮНҮН РЕСУРСТУК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ
РЕСУРСНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ
ТУРКЕСТАНСКОГО ХРЕБТА

RESOURCE POSSIBILITIES OF SOME TYPES OF MEDICINAL PLANTS OF THE
TURKESTAN RIDGE

Жуманова Гулнур Инамидиновна

Жуманова Гулнур Инамидиновна

Zhumanova Gulnur Inamidinovna

магистр, Ош мамлекеттик университети
магистр, Ошский государственный университет
master student, Osh State University

Zhumanovag90@gmail.com

Коланов Орунбек

Коланов Орунбек

Kolanov Orunbek

б.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.б.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of Biological Science, Associate Professor, Osh State University

orunbek_k@mail.ru

ORCID:0009-0000-8113-0787

Маматкулов Орозбай Идирисович

Маматкулов Орозбай Идирисович

Matatkulov Orozbai Idirisovich

ага окутуучу, Ош мамлекеттик университети
старший преподаватель, Ошский государственный университет
senior Lecturer, Osh State University

omamatkulov@oshsu.kg

ORCID:0009-0004-3827-0919

ТҮРКСТАН КЫРКА ТООСУНУН АЙМАГЫНДА КЕЗДЕШҮҮЧҮ ДАРЫ ӨСҮМДҮКТӨРДҮН КЭЭ БИР ТҮРЛӨРҮНҮН РЕСУРСТУК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ

Аннотация

Макалa Түркстан кырка тоосунун аймагында кездешүүчү дарылык касиети бар өсүмдүктөрдүн 17 түрүнүн учурдагы абалын окуп үйрөнүү менен дарылык чийки заттарды өндүрүүгө карата ресурстук мүмкүнчүлүктөрүнө баа берүүгө арналган. Үйрөнүлгөн түрлөрдүн ичинен *Adiantum capillus-veneris* түрүнүн биологиялык массасы өтө аз болгондуктан жана *Allium karataviense* түрү сейрек кездешкендиктен ресурстары жокко эсе. Дарылык препараттарды жасоо үчүн колдонулуучу чийки затынын булагы катары ресурстук мүмкүнчүлүгү *Ephedra intermedia* түрүндө салыштырмалуу жогору, анын чийки затты өндүрүмдүүлүгү эсепке алынган аймак үчүн жылына орточо эсеп менен 8200 кг ды түзөт. Ушул көрсөткүч боюнча *Anthoxanthum alpinum* (3400 кг) жана *Clematis orientalis* (4200 кг) дагы тигил же бул деңгээлде ресурсу бар түрлөрдүн катарын толукташат. Калган түрлөрдүн ресурстук мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болуп саналышат, алардын жылдык өндүрүмдүүлүктөрү 300 кг дан (*Oxygraphis glacialis*) 1700 кг га чейин (*Milium effusum*) өлчөмдү түзүшөт. Бул дары өсүмдүктөрдү катуу көзөмөлдүн алдында гана практикада колдонууга жол берилиши мүмкүн,

Ачык сөздөр: Түркстан кырка тоосу, дарак-бадалдар алкагы, субальпы алкагы, альпы алкагы, дары өсүмдүктөр, түр, тукум, уруу, дарылык чийки зат, ресурстук мүмкүнчүлүктөрү.

РЕСУРСНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ТУРКЕСТАНСКОГО ХРЕБТА

RESOURCE POSSIBILITIES OF SOME TYPES OF MEDICINAL PLANTS OF THE TURKESTAN RIDGE

Аннотация

Статья посвящена изучению 17 видов растений с лечебными свойствами, встречающихся на Туркестанском хребте, их современному состоянию и оценке их ресурсных возможностей для производства лекарственного сырья. Из изученных видов, из-за меньшей биологической массы у вида *Adiantum capillus-veneris* и редкостью у вида *Allium karataviense*, имеются очень маленькие ресурсы. Ресурсные возможности как источника сырья для приготовления лекарственных препаратов у *Ephedra intermedia* сравнительно высокие, у этого вида производительность сырья для данного региона в среднем составляет 8200 кг в год. По этому показателю виды *Anthoxanthum alpinum* (3400 кг) и *Clematis orientalis* (4200 кг), в той или иной степени, являются видами с достаточными ресурсами. У остальных видов ресурсные возможности ограниченные, так как у них годовая производительность составляет от 300 кг (*Oxygraphis glacialis*) до 1700 кг (*Milium effusum*). Эти лекарственные растения можно использовать в практике только в условиях жесткого контроля за их сбором.

Abstract

The article is devoted to the study of the diversity of some species of plants with medicinal properties found on the Turkestan Range, their current state and assessment of their resource capabilities for the production of medicinal raw materials. Of the studied species, due to the lower biological mass of the species *Adiantum capillus-veneris* and the rarity of the species *Allium karataviense*, there are very few resources. The resource potential of *Ephedra intermedia* as a source of raw materials for the preparation of medicinal products is relatively high; for this species, the production of raw materials for this region averages 8200 kg per year. According to this indicator, the species *Anthoxanthum alpinum* (3400 kg) and *Clematis orientalis* (4200 kg) are, to one degree or another, species with sufficient resources. The remaining species have limited resource capabilities, since their annual production ranges from 300 kg (*Oxygraphis glacialis*) to 1700 kg (*Milium effusum*). These medicinal plants can be used in practice only under conditions of strict control over their collection.

Ключевые слова: Туркестанский хребет, древесно-кустарниковый пояс, субальпийский пояс, альпийский пояс, лекарственные растения, вид, род, семейство, лекарственное сырье, ресурсные возможности.

Keywords: Turkestan ridge, tree and shrub belt, subalpine belt, alpine belt, medicinal plants, species, genus, family, medicinal raw materials, resource capabilities.

Киришүү

Кыргызстандын аймагында кездешүүчү жогорку түзүлүштөгү түтүктүү өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн өлкөнүн аянт бирдигине карата саны мол. Алар жаратылышта түрдүү, экологиялык жактан маанилүү ролдорду ойношот. Ошону менен бирге алардын ичинде чарбалык мааниге ээ болгондору дагы көп. Жапайы өскөн түрлөрдүн арасынан декоративдик, топурак кыртышын бекемдөөчү, дарылык касиеттүү, боёк заттарды берүүчү, тоюттук жана башка чарбалык мүмкүндүктөрү бар түрлөрдү арбын кездештирүүгө болот (Ганыбаева, 2010, б. 23; Флора Кирг. ССР, 1950-1955; Лазьков ж-а Султанова, 2014, б. 126; Определитель растений Средней Азии, 1968-1971). Булардын арасында дарылык касиеттерге ээ, медициналык, ветеринардык практикада колдонулуучу түрлөр илимий-практикалык жактан алып караганда өтө маанилүү болуп саналышат (Коланов, 2021, б. 567; Растительные ресурсы СССР, 1987, б. 326; Абжапарова, 2021; Шайбек кызы ж-а Абдиева, 2023; Moldaliev & Ozdemir, 2023). Ошондуктан алардын жер-жерлердеги өкүлдөрүнүн көп түрдүүлүгүн, жашаган жерлеринин өзгөчөлүктөрүн, учурдагы абалын, ботаникалык жана ресурстук өзгөчөлүктөрүн окуп үйрөнүү ботаниканын актуалдуу маселелеринен болуп саналат.

Иштин максаты: Түркстан кырка тоосунун аймагында кездешүүчү дарылык касиети бар айрым түрлөрдүн көп түрдүүлүгүн, алардын учурдагы абалын окуп үйрөнүү менен дарылык чийки заттарды өндүрүүгө карата ресурстук мүмкүнчүлүктөрүнө баа берүү.

Изилдөөнүн маселелери:

- Түркстан кырка тоосунун аймагында таралган дарылык касиеттүү кээ бир түрлөр жөнүндөгү маалыматтарды адабияттардан жана маршруттук экспедицияларды уюштуруунун алкагында топтоо;
- алынган маалыматтарга анализ жүргүзүү, түрлөргө мүнөздүү жалпы жана жекече белгилерди, өзгөчөлүктөрдү аныктоо, толуктоо, өскөн жеринин, таралышынын көрсөткүчтөрүн тактоо менен учурдагы абалына баа берүү;
- түрлөрдүн дары өсүмдүк катары чийки заттарды берүү мүмкүндүктөрүн аныктоо.

2 Изилдөөлөрдүн усулдарына маршруттук экспедицияларды уюштуруу, жалпыга маалым усулдар менен өсүмдүктөргө жазуу жүргүзүү, тиешелүү материалдарды топтоо жана аларды камералык ыкмада иликтөө кирет.

Изилдөөлөрдүн материалы катары Түркстан кырка тоосунун аймагында кездешүүчү споралуу, жылаңач уруктуу жана жабык уруктуу өсүмдүктөрдүн өкүлдөрү болуп саналышкан кээ бир дарылык касиеттүү өсүмдүктөрдүн 17 түрү (Таблица 1) кызмат кылышты.

3 Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы

Бул макалада түрлөр жөнүндөгү маалыматтарды салыштырууга ыңгайлуу болуусу үчүн жадыбал түрүндө бердик.

Таблица 1. Түркстан кырка тоосунда таралган дары өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүнүн чийки зат катары пайдаланылуучу бөлүктөрү, фармакологиялык касиеттери жана учурдагы ресурстук мүмкүнчүлүктөрү.

№	Дары өсүмдүктүн аталышы: бөлүм, класс, уруу, тукум, түр	Дары өсүмдүктүн чийки зат катары пайдаланылуучу бөлүгү жана фармакологиялык касиеттери	Дары өсүмдүктүн учурдагы
---	---	--	--------------------------

			ресурстук мүмкүнчүлүктөрү
Бөлүм: <i>POLYPODIOPHYTA</i> – ПАПОРОТНИКСЫЯКТУУЛАР Класс: <i>POLYPODIOPSIDA</i> – ПАПОРОТНИКСЫЯКТУУЛАР Уруу: <i>ASPENIACEAE</i> – КОСТЕНЕЦТЕР			
1	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L. – Венеранын чачы адиантуму, Адиантум Венерин волос	Жалбырактары, тамырсабактары. Адатта өсүмдүктүн жаңы бөлүгүн, эреже катары, сырттан колдонуу үчүн пайдаланышат. Препараттары жумшартуучу жана какырыкты чыгаруучу, антибактериялык, тонизирлөөчү жана жарааттарды айыктыруучу касиеттерге ээ, ошондой эле шамалдап калууларга каршы сунуш кылынат.	Ресурстук мүмкүнчүлүгү өтө чектелүү
Бөлүм: <i>GYMNOSPERMAE</i> – ЖЫЛАҢАЧ УРУКТУУЛАР Класс: <i>GNETOPSIDA</i> – ГНЕТАСЫЯКТУУЛАР Уруу: <i>EPHEDRACEAE</i> – ЧЕКЕНДЕЛЕР			
2	<i>Ephedra intermedia</i> Schrenk et C.A.Mey. – Орточо чекенде, Хвойник промежуточный	Тобурчак-жемиштери. Алкалоиддерди азыраак кармайт, кантка жана органикалык кислоталарга бай. Жаңысында жешет жана компотторду, киселдерди, кыямдарды, джемдерди, спирттик ичимдиктерди даярдоо үчүн пайдаланышат. Орточо чекендинин күлүн Казакстанда жана Орто Азияда чайноочу «табак» – насвайга кошушат.	Жылына 8200 кг га чейин бутакчалар жана тобурчак-жемиш түрүндө
Бөлүм: <i>ANGIOSPERMAE</i> – ЖАБЫК УРУКТУУЛАР Класс: <i>MONOCOTYLEDONES</i> – БИР ҮЛҮШТҮҮЛӨР Уруу: <i>POACEAE</i> – КЫЯК ЧӨПТӨР			
3	<i>Anthoxanthum alpinum</i> Á. et D.Löve (<i>A. odoratum</i> auct. non L.) – Альпы жыттуу машакчасы, Пахучеколосник альпийский	Чөбү. Элдик медицинада тундурмасын, кайнатмасын муунтуучу (спастикалык) жөтөлдө, ошондой эле тонизирлөөчү, жумшартуучу жана жүрөк каражаты катары колдонушат. Тундурмасы, кайнатмасы баш оорууларда пайдалуу, алар уйку качканда, шишиктерде сийдикти айдап чыгаруучу жана тынчтандыруучу таасир этишет. Элдик медицинада Германияда уйкусуздукка, көңүл айланууларга, баш оорууларга жана ревматизмге жакшы каражат деп эсептешет.	Жылына 3400 кг га чейин чөп түрүндө
4	<i>Milium effusum</i> L. – Салбаңдаган атконок, Бор развесистый	Чөбү, жалбырактары, уругу. Андан аскорбин кислотасы жана β-каротин, углеводдор табылган. Жер үстүндөгү бөлүгү кумариндерди кармайт. Жалбырактарында флавоноиддер бар. Чыгыш медицинасында дарылык максаттарга уруктарын пайдаланышат. Корей медицинасында жугуштуу оорууларды дарылоодо, элдик медицинада – ашказандын иш-аракетинин бузулушунда колдонушат. Чөбүнүн препараттары антимикробдук активдүүлүккө ээ. Россиянын Ыраакы Чыгышында уруктарын диареяда пайдаланышат. Уулуу касиеттери көрсөтүлгөн жана ууланууга алып келиши мүмкүн.	Жылына 1700 кг га чейин чөп, урук түрүндө
Уруу <i>LILIACEAE</i> – ЛИЛИЯ ГҮЛДҮҮЛӨР			
5	<i>Colchicum luteum</i> Baker – Сары байчечекей, Безвременник желтый	Пияз түбү. Уулуу өсүмдүк. Алкалоиддерди, анын ичинде колхицинди кармайт, анын препараттары рагтын көптөгөн формаларын дарылоодо колдонулат.	Жылына 800 кг га чейин чөп түрүндө
Уруу: <i>ALLIACEAE</i> – ПИЯЗ ГҮЛДҮҮЛӨР			
6	<i>Allium karataviense</i> Regel – Кара тоо пиязы, Лук каратавский	Пияз түбү. Элдик медицинада пияз түбүнүн кайнатмасы менен өтө күчтүү демкыстыгууну жана өпкө оорууларын дарылайт. Пияз түбүн тамак катары пайдаланууга болот.	Сейрек кездешет, ресурсу жокко эсе.
Уруу: <i>ORCHIDACEAE</i> – ЯТРЫШНИКГҮЛДҮҮЛӨР			
7	<i>Dactylorhiza salina</i> (Turcz. ex Lindl.) Soó (<i>Orchis salina</i> Turcz. ex Lindl., <i>O. knorringiana</i> (Kraenzl.)	Түймөгү. Түймөктөрү крахмалды, былжыр заттарды кармашат жана дарылык каражат катары пайдаланылышы мүмкүн. Былжырлуу чел жапа	Жылына 1100 кг га чейин тамыр-сабак түрүндө

	Czerniak. ex Nikitina) – Шорчул манжатамыр, ятрышник, салеп.	чеккенде, ууланганда ороп калуучу жана жумшартуучу каражат катары пайдаланышат.	
Класс: <i>DICOTYLEDONES</i> – ЭКИ ҮЛҮШТҮҮЛӨР Уруу: <i>POLYGONACEAE</i> – ГРЕЧИХА ГҮЛДҮҮЛӨР			
8	<i>Polygonum viviparum</i> L. – Тирүү туучу кымыздык, Горец живородящий	Чөбү, тамырсабагы, жалбырактары, гүл топтору, мөмөлөрү. Тамырынан С витамини, ийлегич заттар (6%), тамырсабактарынан – ийлегич заттар (8-19%) табылган. Жер үстүндөгү бөлүгүндө С витамини, каротин, фенолкарбон кислоталары (кофе, хлороген), флавоноиддер (кемпферол, мирицетин, верцетин, гиперин, рутин) 2,7-7,45 % кармалат. Гүл топторунан флавоноиддер; мөмөлөрүнөн С, К витаминдери, каротин табылган. Тамыр сабактарынын кайнатмалары ашказандык каражат катары шамалдап калуудан пайда болгон оорууларда, сийдик-жыныстык жолдордун оорууларында натыйжалуу. Кургатылган тамырсабагынын күкүмү канды токтотуучу каражат катары пайдаланылат. Тамырсабагын чийки жана бышырылган түрүндө тамак катары пайдаланышат, ошондой эле майдалашып, ботко бышырышат, кайнатмасын чайдын ордуна ичишет. Кургатылган чөбүнүн күкүмүн кесип алууларда жана согулууларда канды токтотуучу каражат катары колдонушат, ал эми чөбүнүн тундурмасын гонорейда ичишет.	Жылына 900 кг га чейин чөп, тамырсабак түрүндө
Уруу: <i>CARYOPHYLLACEAE</i> – ЧЫНЫГҮЛДҮҮЛӨР ГВОЗДИЧНЫЕ			
9	<i>Silene brahuica</i> Boiss. (S. crispans auct. non Litv.) – Брагуй силенеси, Смолёвка брагуйская	Чөбү. Брагуй силенесинен 1:1250 титрде жылкылардын канын гемолиздөөчү сапонин бөлүнүп алынган. Антидиабеттик жана гипогликемикалык касиеттерге ээ D-пинитолду жогорку чекте кармагандыгынан (чийки заттын абадан-куркак салмагынан 1,0 г), Брагуй силенесинин өсүмдүктүк чийки затын максаттуу өндүрүмдү алууга өндүрүштүк маанидеги булак катары пайдалануу келечектүү.	Жылына 560 кг га чейин чөп түрүндө
10	<i>S. vulgaris</i> (Moench) Garcke – Кадимки силене, Смолёвка обыкновенная	Чөбү. Бул өсүмдүк элдик медицинада кеңири таанымал. Табыштар бул өсүмдүктү сезгенүүлөргө каршы, канды токтотуучу, оорууну басаңдатуучу каражат катары колдонушат. Тундурмалары жана кайнатмалары нерв системасын тынчтандырууга, депрессия жана нервдик жапа чегүүлөр менен күрөшүүгө жөндөмдүү. Ошондой эле экстракты кишинин организмнен уулуу заттарды чыгарууга жөндөмдүү.	Жылына 1000 кг га чейин чөп түрүндө
Уруу: <i>RANUNCULACEAE</i> – ЛЮТИКГҮЛДҮҮЛӨР			
11	<i>Aconitum rotundifolium</i> Kar. et Kir. – Тегерек жалбырактуу аконит, Ак кодол, Аконит круглолистный	Тамыр сабагы. Кыргыз элдик медицинасында дары өсүмдүк катары бааланат. Жылкылардын күчүн калыбына келтирет деп эсептешет. Курамы, касиеттери жакшы үйрөнүлө элек.	Жылына 1600 кг га чейин тамыр сабак түрүндө
12	<i>Pulsatilla campanella</i> Fisch. ex Regel et Tiling – Коңгуроодой кундузгүл, Прострел колокольчатый	Гүлдөрү, мөмөлөрү, чөбү, тамырлары. Тамырларынан сапониндер, алкалоиддер 0,04 % табылган. Мөмөлөрүндө 16,0-17,4 % май бар. Чөбүнүн тундурмасын элдик медицинада жүрөк жана ашказан оорууларында колдонушат.	Жылына 1400 кг га чейин чөп, тамыр түрүндө
13	<i>Clematis orientalis</i> L. – Чыгыш клематиси, Ломонос восточный	Тамырлары, чөбү. Жаныбарлар үчүн өсүмдүк уулуу. Өсүмдүк алкалоиддерди, тритерпендик сапониндерди кармайт. Өсүмдүк сезгенүүлөргө каршы, бактерициддик, протистоциддик, инсектициддик касиеттерге ээ. Тамырынан алынган күкүмдү элдик медицинада сөөктөр сынганда колдонушат. Майдаланган чөбүн жаңы түрүндө тери оорууларында,	Жылына 4200 кг га чейин тамыр, чөп түрүндө

		жылан чакканда ууланууга каршы пайдаланышат. Сабактары мурун сифилистик жактан жапа чеккенде түтөтүү үчүн пайдаланылган.	
14	<i>Oxygraphis glacialis</i> (Fisch.) Bunge – Мөңгү оксиграфиси, Оксиграфис ледниковый	Чөбү. Алкалоиддердин изин кармайт. Гүлдөп турган чөбүнүн тундурмасы гомеопатияда пайдалануу үчүн сунуш кылынган, бирок практикалык жактан колдонулбады. Жакын түр <i>O. vulgaris</i> чөбүн дүүлүктүрүүчү касиетке ээ, сийдикти айдап чыгаруу жана ич өткөк үчүн күчтүү каражат деп эсептешкен. Өтө кооз декоративдик өсүмдүк.	Жылына 300 кг га чейин чөп түрүндө
15	<i>Ranunculus repens</i> L. – Сойлоочу лютик, Лютик ползучий	Чөбү. Ал уулуу. Чөбүн подаграда, ревматизмде, жарааттарда, сыздооктордо, баш оорууда жана невралгиялык оорууда сырттан жана компресс түрүндө пайдалануу керек. Кайнатмасы менен котур болгон терини жуу үчүн пайдалануу сунуш кылынат.	Жылына 1400 кг га чейин чөп түрүндө
16	<i>Thalictrum minus</i> L. (<i>T. petaloideum</i> auct. non L.) – Кичине таргылчөп, Василистник малый	Чөбү. Ал антибактериалдык, шишиктерге каршы, жалпы бекемдөөчү, сийдикти айдап чыгаруучу, жумшартуучу жана жарааттарды айыктыруучу таасирлерге ээ. Чөбү фитонциддерди кармайт, айрыкча чоң активдүүлүккө жалбырактары ээ. Чөбү онкологиялык оорууларды, табарсыктын папиломатозун жана анациддик гастриттерди дарылоо үчүн Здренконун курамына кирет.	Жылына 950 кг га чейин чөп түрүндө
17	<i>Adonis turkestanica</i> (Korsh.) Adolf – Түркстан адониси, Горлицет туркестанский	Чөбү. Баалуу дары өсүмдүгү, биологиялык активдүүлүгү боюнча жазгы адониске жакын. Карденолиддерди, кумариндерди, ошондой эле беш атомдуу спиртти, сапониндерди жана каротинди кармайт.	Жылына 1200 кг га чейин чөп түрүндө

Алынган маалыматтарды анализдөөнүн натыйжасында төмөндөгүлөр анык болду:

Түркстан кырка тоосунун дарак-бадал алкагынын жогорку тилкесинде, субальпы жана альпы алкактарында таралган дары өсүмдүктөрдүн 17 түрүн үйрөндүк. Алардын ичинде Папоротник сыяктуулар (*Polypodiophyta*) жана Жылаңач уруктуулар (*Gymnospermae*) бөлүмдөрүнөн бирден түр, калгандары Жабык уруктуулар (*Angiospermae*) бөлүмүнүн өкүлдөрү болуп саналышат. Жабык уруктуулар бөлүмүнүн ичинен 5 түр Бир үлүштүүлөр классынын 4 уруусуна, калган 10 түр Эки үлүштүүлөр классынын 3 уруусуна кирет. Бул жерде үйрөнүлгөн түрлөрдүн жетөө *Ranunculaceae* уруусунун, 2 ден түр – *Poaceae*, *Caryophyllaceae* урууларынын өкүлдөрү болуп саналышат, ал эми калган 6 уруунун 1 ден гана өкүлдөрү бар.

Үйрөнүлгөн түрлөрдүн басымдуу көпчүлүгү (15 түр) көп жылдык чөп сыяктуу тиричилик формасына ээ болушат. Булардан өзгөчөлөнүп *Ephedra intermedia* Schrenk et C.A.Meу. – Орточо чекенде бийиктиги 1 м ге чейин жеткен бадал, ал эми *Clematis orientalis* L. – Чыгыш клематиси жарым жыгачтанган 4-6 м ге чейин бийиктиктеги лиана болуп саналышат.

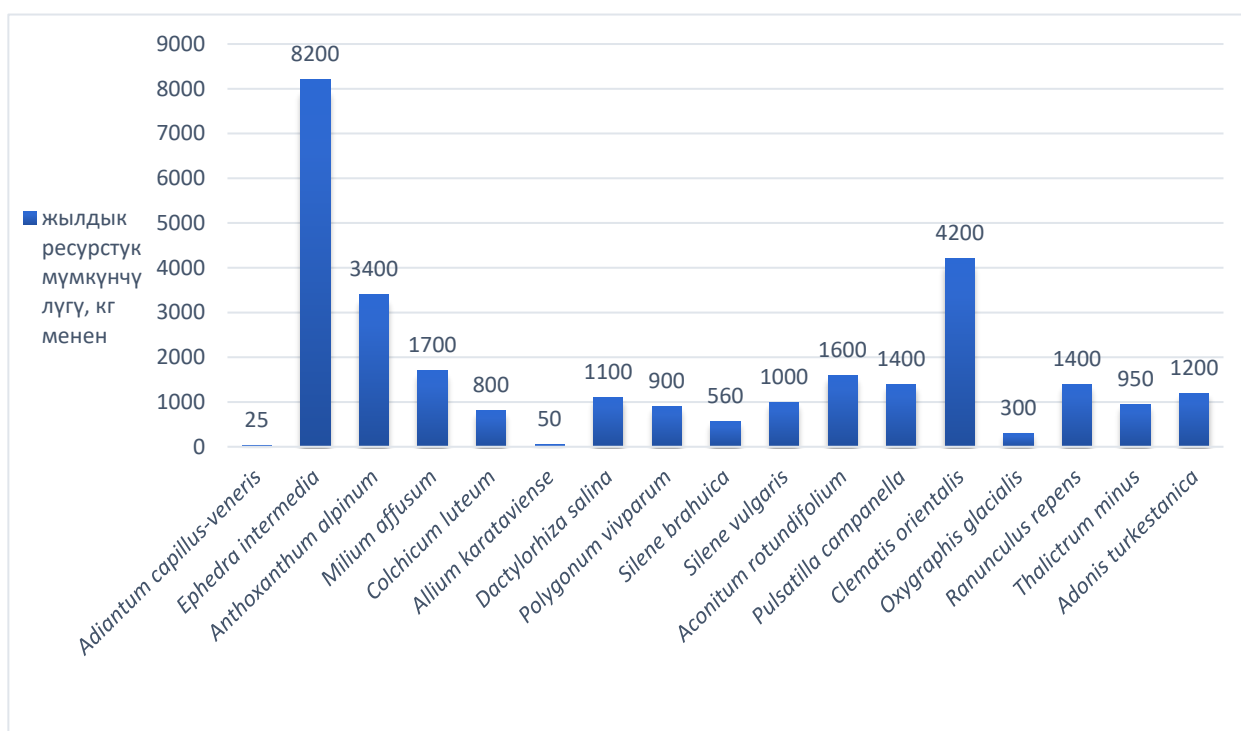
Үйрөнүлгөн түрлөрдү өскөн жерлеринин өзгөчөлүктөрү боюнча шарттуу түрдө төмөндөгүдөй топторго ажыратууга болот: 3 түр нымдуу, көлөкө, жер алдындагы суулар чыккан жерлерде; 4 түр шагылдуу, таштак беттерде; 3 түр альпы шалбааларында, чөптүү беттерде; 3 түр бадалзарларда, токойлордун ачык жерлеринде; 2 түр эрип жаткан кардын, мөңгүлөрдүн жанында; 1 түр куюлмаларда, шагылдуу беттерде; 1 түр ачык, нымдуу жана саздак жерлерде; 1 түр субальпы шалбааларында кездешешет.

Дарылык препараттарды жасоо үчүн чийки заттын булагы катары колдонулуучу органдары боюнча үйрөнүлгөн түрлөрдүн төмөндөгүдөй топтору ачыкталды: чөбү – 11 түр; жалбырактары – 3 түр; гүлдөрү, гүл топтору – 2 түр; мөмөлөрү – 2 түр; уруктары – 1 түр; тамыр сабактары – 3 түр; пияз түптөрү – 1 түр; түймөктөрү – 1 түр; тамырлары – 2 түр; тобурчак-

жемиштери – 1 түр. Мында бир эле түрдүн 2 же андан көп органдары чийки зат катары пайдаланылуучу учурлар дагы бар.

Үйрөнүлгөн түрлөрдүн фармакологиялык жактан таасир этүүлөрүнүн спектри кең. Алардын ичинен даана белгиленгендерин эсепке алганда төмөндөгүдөй көрүнүш байкалды: жумшартуучу таасирге ээ болгондор – 3, какырыкты чыгаруучулар – 1, антимикуробдуктар – 3, тонизирлөөчүлөр – 1, жарааттарды айыктыруучулар – 2, витаминдик касиеттүүлөр – 2, жөтөлгө каршылар – 1, сийдикти айдап чыгаруучулар – 3, тынчтандыруучулар – 3, рак оруларына каршылар – 2, ороп алуучулар, канды токтотуучулар – 2, антидиабетиктер – 1, сезгенүүлөргө каршылар – 2, күчтү калыбына келтирүүчүлөр – 1, жүрөк ооруларына каршылар – 1, тери ооруларына каршылар – 1, ревматизмге каршылар – 1. Мында бир эле түр бир нече фармакологиялык таасирлерге ээ болгондору дагы бар.

Үйрөнүлгөн түрлөрдүн ичинен *Adiantum capillus-veneris* L. – Венеранын чачы адиантумунун биологиялык массасы өтө аз болгондуктан жана *Allium karataviense* Regel – Кара тоо пиязи сейрек кездешкендиктен ресурстары жокко эсе. Дары өсүмдүк катары дарылык препараттарды жасоо үчүн колдонулуучу чийки затынын булагы катары ресурстук мүмкүнчүлүгү *Ephedra intermedia* Schrenk et C.A.Mey. – Орточо чекенденики салыштырмалуу жогору. Анын чийки затты өндүрүмдүүлүгү эсепке алынган аймак үчүн жылына орточо эсеп менен 8200 кг ды түзөт. Ушул көрсөткүч боюнча *Anthoxanthum alpinum* Á. et D.Löve (*A. odoratum* auct. non L.) – Альпы жыттуу машакчасы (3400 кг) жана *Clematis orientalis* L. – Чыгыш клематиси (4200 кг) дагы тигил же бул деңгээлде ресурсу бар түрлөрдүн катарын толукташат. Калган түрлөрдүн ресурстук мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болуп саналышат. Алардын жылдык өндүрүмдүүлүктөрү 300 кг дан (*Oxygraphis glacialis* (Fisch.) Bunge – Мөңгү оксиграфиси) 1700 кг га чейинки (*Milium effusum* L. – Салбандаган атконок) өлчөмдү түзүшөт (сүрөт 1).

Сүрөт 1. Түркстан кырка тоосунда таралган дары өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүнүн учурдагы ресурстук мүмкүнчүлүктөрү.

Корутунду

Түркстан кырка тоосунда таралган дары өсүмдүктөрдүн үйрөнүлгөн 17 түрүнүн ичинде Папоротник сыяктуулар жана Жылаңач уруктуулар бөлүмдөрүнөн бирден түр, калгандары Жабык уруктуулар бөлүмүнүн өкүлдөрү болуп саналышат. Жабык уруктуулар бөлүмүнүн ичинен 5 түр Бир үлүштүүлөр классынын 4 уруусуна, калган 10 түр Эки үлүштүүлөр классынын 3 уруусуна кирет.

Дарылык препараттарды жасоо үчүн чийки заттын булагы катары колдонулуучу органдары боюнча үйрөнүлгөн түрлөрдүн төмөндөгүдөй топтору ачыкталды: чөбү – 11 түр; жалбырактары – 3 түр; гүлдөрү, гүл топтору – 2 түр; мөмөлөрү – 2 түр; уруктары – 1 түр; тамыр сабактары – 3 түр; пияз түптөрү – 1 түр; түймөктөрү – 1 түр; тамырлары – 2 түр; тобурчак-жемиштери – 1 түр. Мында бир эле түрдүн 2 же андан көп органдары чийки зат катары пайдаланылуучу учурлар дагы бар.

Үйрөнүлгөн түрлөрдүн фармакологиялык жактан таасир этүүлөрүнүн спектри кең: жумшартуучу таасирге ээ болгондор – 3, какырыкты чыгаруучулар – 1, антиминокробдуктар – 3, тонизирлөөчүлөр – 1, жарааттарды айыктыруучулар – 2, витаминдик касиеттүүлөр – 2, жөтөлгө каршылар – 1, сийдикти айдап чыгаруучулар – 3, тынчтандыруучулар – 3, рак оорууларына каршылар – 2, ороп алуучулар, канды токтотуучулар – 2, антидиабетиктер – 1, сезгенүүлөргө каршылар – 2, күчтү калыбына келтирүүчүлөр – 1, жүрөк оорууларына каршылар – 1, тери оорууларына каршылар – 1, ревматизмге каршылар – 1. Мында бир эле түр бир нече фармакологиялык таасирлерге ээ болгондору дагы бар.

Үйрөнүлгөн түрлөрдүн ичинен *Adiantum capillus-veneris* түрүнүн биологиялык массасы өтө аз болгондуктан жана *Allium karataviense* түрү сейрек кездешкендиктен ресурстары жокко эсе. Дары өсүмдүк катары дарылык препараттарды жасоо үчүн колдонулуучу чийки затынын булагы катары ресурстук мүмкүнчүлүгү *Ephedra intermedia* түрүнө салыштырмалуу жогору. Анын чийки затты өндүрүмдүүлүгү эсепке алынган аймак үчүн жылына орточо эсеп менен 8200 кг ды түзөт. Ушул көрсөткүч боюнча *Anthoxanthum alpinum* (3400 кг) жана *Clematis orientalis* (4200 кг) дагы тигил же бул деңгээлде ресурсу бар түрлөрдүн катарын толукташат. Калган түрлөрдүн ресурстук мүмкүнчүлүктөрү чектелүү болуп саналышат. Алардын жылдык өндүрүмдүүлүктөрү 300 кг дан (*Oxygraphis glacialis*) 1700 кг га чейин (*Milium effusum*) өлчөмдү түзүшөт. Бул дары өсүмдүктөрдү катуу көзөмөлдүн алдында гана практикада колдонууга жол берилиши мүмкүн.

Адабияттар

1. Абжапарова, А.М. Кыргыз-Ата Мамлекеттик жаратылыш паркындагы дары-дармек өсүмдүктөрдүн түрдүк составы / А. М. Абжапарова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – No. 1-2. – P. 7-19. – DOI: 10.52754/16947452_2021_1_2_7. – EDN: CJZSFF.
2. Ганыбаева, М. Р. (2010). Флора междуречья Исфана и Ляйляк (сев. склон Туркестанского хребта). Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Бишкек.
3. Коланов О. (2021). Фармакогнозия. Учебник для студентов медицинских колледжей с грифом МОиН КР. Ош.

4. Никитина Е.В. и др. (1950-1957). Флора Киргизской ССР. Определитель растений Киргизской ССР. Т. I, II, III, IV, V, VI. Фрунзе: издательство АН Киргизской ССР.
5. Лазьков Г.А., Султанова Б.А. (2014). Кадастр флоры Кыргызстана. Сосудистые растения. Бишкек.
6. Определитель растений Средней Азии. Критический конспект флоры Средней Азии (1968-1971). Том I, II. Ташкент: Издательство “Фан”.
7. Растительные ресурсы СССР: Цветковые растения, их химический состав, использование; Семейства Hydrangeaceae-Naloragaceae. Под ред. П.Д.Соколова (1987). Ленинград: Наука.
8. Шайбек Кызы, С. Кыргыздардын элдик дарыгерчиликте “кучала” өсүмдүгүн пайдалануусу / С. Шайбек Кызы, А. М. Абдиева // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 1(2). – P. 57-61. – DOI: 10.52754/1694867X_2023_1(2)_7. – EDN: SWQKPT.
9. Moldaliev, Zh. T. Truths and misconceptions of the plants used in traditional medicine / Zh. T. Moldaliev, H. Ozdemir // Bulletin of Osh State University. – 2023. – No. 3. – P. 1-7. – DOI: 10.52754/16948610_2023_3_1. – EDN: LAVRTJ.